

O'zbek va turk tillarida ibora atamasi va uning o'rganilishi

Farog'at Abdugaffarova

JDPU II bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada o'zbek va turk tilshunosligida ibora atamasining qo'llanishi, ikki tildagi iboralarning lingvistik jihatdan o'rganilishi xususida fikr yuritilgan. Turk tilidagi askiya ruhidagi iboralarning ahamiyati va o'zbek tilidagi iboralarning maqol va matallar bilan mushtarak holda o'rganilishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: frazema, ibora, deyim, atasözü, sınıflandırılmış deyimler sözlüğü, fıkralı atasözleri.

Аннотация: В статье рассматривается использование термина «фраза» в узбекском и турецком языкознании, а также лингвистическое изучение словосочетаний в этих двух языках. Анализируется значение выражений в духе аския в турецком языке и изучение выражений в узбекском языке во взаимосвязи с пословицами и поговорками.

Ключевые слова: фраза, выражение, идиома, пословица, словарь классифицированных идиом, анекдотические пословицы.

Abstract: The article discusses the use of the term phrase in Uzbek and Turkish linguistics, the linguistic study of phrases in both languages. The importance of phrases in

the spirit of askiya in Turkish and the study of phrases in Uzbek in conjunction with proverbs and sayings are analyzed.

Key words: phrase, ibora, deyim, proverb, dictionary of classified idioms, proverbs with sentences.

Tilshunoslikda salmoqli o‘rinni egallagan frazeologiya bo‘limi va u o‘rganuvchi birliklardan bo‘lgan iboralar asosan, ma’lum bir holat, tuyg‘u yoki fikrni majoziy yo‘l bilan ifoda etuvchi qisqa, lekin shu bilan birga o‘ziga xos bo‘lgan so‘zlar hisoblanadi. O‘zbek va turk tillarida odatda, kundalik suhbatlarda va yozma manbalarda ishlatiladigan iboralar ushbu ikki millatning madaniy merosini ham aks ettirmay qolmaydi.

XX asr boshlarida tilshunoslikning alohida mustaqil bo‘limi bo‘lib ajralib chiqqan frazeologiya bo‘limi frazeologik birliklarni o‘rganadi. Frazeologik birlik yoki iboralar “yirik til birligi bo‘lib, kamida ikkita mustaqil so‘zdan(leksema)dan tashkil topadi. Shunga ko‘ra iboraning ifoda plani deb so‘zlar (leksemalar), shular tarkibidagi til birliklari ko‘zda tutiladi”. [1;4]

O‘zbek tilining izohli lug‘atida “ibora” atamasining izohi shunday: ot 1. Biror tushuncha yoki fikr ifodalovchi, odatda, so‘zlarning turg‘un birikmasi (so‘z birikmasi yoki gapga teng jumla); ta’bir. 2.so‘z.

Tilshunoslikda frazeologik birliklar tadqiqotlarida Shavkat Rahmatullayevni ta’kidlamaslikning iloji yo‘q. Olim 1978-yili nashr ettirgan “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da o‘zbek tilidagi iboralarga semantik, grammatik, nutqiy izohlar berilgan. Lug‘atda mingdan ortiq iboralar mavjud. Iboralarning ketma-ketligi alifbo tartibida berilgan. Biroq bu asar o‘zbek tilidagi barcha iboralarni qamrab olgan

deyolmaymiz, muallifning o‘zi ham asar kirish qismida nutqda ko‘p uchraydigan, aktiv iboralarni kiritganini ta’kidlab o‘tadi.

Bundan tashqari muallifning “Nutqimiz ko‘rki” “O‘zbek tilida fe‘l frazemalarining bog‘lashuvi” nomli ishlari hamma ahamiyatdan chetda qolmaydi. Bu asarda bir bog‘lashuvli frazemalar: faqat ega yoki to‘ldiruvchi bilan bog‘lashuvli frazemalar, ikki bog‘lashuvli frazemalar(ega va qaratuvchi bilan, ega va hol bilan, ega va to‘ldiruvchi bilan bog‘lashuvli frazemalar, uch bog‘lashuvli frazemalar, bog‘lashuvsiz frazemalar, polisemem frazemalarda bog‘lashuv masalalariga diqqat qaratadi.

O‘zbekistonda tarjima nazariyasi asoschisi bo‘lgan G‘aybullay Salomovning “Maqol, matal va idiomalar tarjimasini” nomli 1961-yildagi risolasi ham tilshunoslikning frazeologiya bo‘limi erishgan ulkan yutuqlardan biri hisoblanadi.

Bundan so‘ng X.Berdiboyev, R.Rasulov, B.Yo‘ldoshev “O‘zbek frazeologiyasidan materiallar” Samarqand. 1976.

Yo‘ldoshev B."Hozirgi frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari". Toshkent 1993.

Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O‘razova, K.Rixsiyevlar tomonidan 2022-yilda “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati” yangitdan ishlab chiqildi. 1992-yildagi tahririda 3000 dan ortiq frazema izohlangan bo‘lsa, yangisida 5198 ta frazema o‘z ichiga olindi. Bundan tashqari lug‘atda nutqiy izohga alohida e‘tibor qaratilgani holda shevalar bo‘yicha to‘plangan 1801 ta frazeologik birikma, 397 ta arxaik ibora izohi kiritilgan.

Yusuf Nurmuhamedovning “Frazelogiyaning dolzarb masalalari” o‘quv-uslubiy qo‘llanmasi frazeologizmlarning shakllanish tarixi, tadriji, shakllanishida lisoniy va lisoniy

bo‘lmagan omillar, semantik, leksik-semantik transformatsiyasini tadqiq etishga bag‘ishlangan.

Yangi davr olimlaridan shuningdek, Abdug‘ofur Mamatovning tadqiqotlari ahamiyatli. Uning “O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari”, “Frazeologik birliklarning semantik-pragmatik tadqiqi”, “Umumturkiy frazeologizmlar”, “Antonimiya asosida frazeologik shakllanish asoslari”, “Frazeologik ma’no:lingvopragmatik yondashuv”. “O‘zbek tilida frazeologik neologizmlar”, “Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari” kabi ilmiy ishlari orqali frazeologiyada iboralarning o‘rganilish sohasi yana-da kengaydi, deb ayta olamiz.

Turkiya turkchasida “deyim” atamasi o‘zbek tilidagi “ibora”ga teng keladi. TDK tomonidan tuzilgan Turkcha Lug‘atda “deyim” atamasining ta’rifi shunday: Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği; tabir.(Asosan haqiqiy ma’nosidan biroz farqli, o‘ziga xos bir ma’no ifodalaydigan qoliplashgan so‘z birikmasi, ta’bir).

Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü’da “Genellikle gerçek anlamından sıyrılarak başka bir anlama bürünürler. Kimi deyimlerde, asıl anlamlarından tamamıyla sıyrılmazlar. Yerine göre asıl anlamından da alınabilir, daha başka bir anlama da gelebilir. Bunu cümle içindeki kullanılış şeklinden anlarız.”(Asosan asl ma’nosidan chiqib, boshqa ma’noga o’tadi. Ba’zi iboralarda asl ma’nosidan butunlay uzoqlashmaydi, joyiga ko‘ra asl ma’nosidan ham olish mumkin, yana bir boshqa ma’noga ham kelishi mumkin. Buni gap ichida ishlatilganda bilib olamiz), deya ochiqlanadi.

“Türk dünyasında deyim bilimi dil biliminin ayrı bir dalı olarak 1940’lı yıllardan itibaren incelenmeye başlanmıştır. Türkolojide deyimler üzerine yapılan ilk çalışmalar genel olarak deyimlerin tanımı, açıklaması, sınıflandırılması ile ilgili başlamıştır. Bu çalışma ise daha sonra deyimlerin iç gruplarını belirleme, sınıflandırma, anlam gruplarına göre

çözümleme konularına odaklanmaktadır. Deyimler kuramı üzerine Türkolojide yapılan ilk çalışmalar S. Amanjolov, İ. Kenesbayev, Ş. Rahmatullayev, A. Bayramov, A. Dolganov vd. bilim insanlarınca yürütülmüştür”[2;107] (Turk dunyosida frazeologizm tilshunoslikning alohida sohasi sifatida 1940-yillardan boshlab o‘rganilish boshlandi. Turkologiyada iboralar bo‘yicha qilingan ilk tadqiqotlar umumiy olganda iboraning izohi, ochiqlamasi, tasnifi bilan bog‘liq holda boshlangan bu ishlar esa keyinchalik iboralarning ichki guruhlarini belgilash, tasniflash, ma’no guruhlariga ko‘ra yechish mavzulariga diqqat qaratmoqda. Iboralar qamrovi bo‘yicha turkologiyada qilingan ilk ishlar S.Omonjonov, I.Kenesboyev, Sh.Rahmatullayev, A.Bayramov, A.Dolganov va boshqa olimlar tarafidan olib borilgan).

Turkiya turkchasidagi iboralarning o‘rganilishining boshida A.Dolganov turadi. Uning Moskva 1952-yildagi tadqiqi “Puti razvitiya idiomatiki v sovremennom turetskom yazıke”dir.

Maqollarni o‘rganish bilan birga iboralarga ham e’tibor qaratgan Ömer Asım Aksoy "Atasözü ve deyimler sözlüğü" lug‘ati 1993-yilda qayta nashrdan chiqarilgan. Lug‘atda maqollar tadqiqidan so‘ngra iboralarning shakl xususiyatlari, ma’no xususiyatlari, to‘ldiruvchi ma’lumotlar va qoliplashgan boshqa turdagi so‘zlar izohlangan. Bu bilan birga ushbu muallifning "Deyimler sözlüğü" 1976-yili, “Atasözleri ve Deyimler Hakkında-III” risolasi 1953-yil Türk Dili jurnalida chop etilgan.

Shuningdek, Bahadırlı Yusuf Ziya, “Deyimlerimiz ve Kaynaklar” Istanbul, 1958. Erdal Hamamî, “Deyim”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c. II, s. 283-284.

Eyüboğlu, E. Kemal, "şiiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler" c. II, Istanbul, 1973. Oy Aydın, “Atasözü”, Türkiye Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi, c. IV, s. 44-46. Oy Aydın, “Deyimler Üzerine”, Türk Folklor Araştırmalar, Kasım 1959.

Selim Gündüzalpning 2016-yil Uğurböceği yayınlarıda nashr qilingan "Kısa açıklamalı fıkralı atasözleri"(“Qisqa ochiqlamali latifali maqollar”) kitobida folklorga xos

bo'lgan latifali, askiya ruhidagi maqollar tartibi berilgan bo'lib, bu yo'nalish turk dunyosida juda kam o'rganilgan yondashuvlardan hisoblanadi.

"Sınıflandırılmış deyimler sözlüğü" ("Tasniflangan iboralar lug'ati") muallifi Metin Yurtbaşı maqollarning mavzu va alifbo bo'yicha tasniflagan bo'lishi bilan birga iboralarni ham ma'no turiga va alifbo ketma-ketligiga ko'ra sinflarga ajratgan. Uning bu lug'atining birinchi nashri 1996-yilda bo'lgan bo'lsa, ikkinchi nashr 2012, uchinchi nashri 2013-yilda amalga oshirilgan. "Türkçe'nin zenginliğini ve yaratıcılığını kanıtlayan 10.000 deyim ve örnek cümle, 5.000 kavram, 250 öykü"[3;3] (Turk tilining boyligini va yaratuvchan ekanligini isbotlab beradigan 10 ming ibora va namuna gaplar, 5 ming tushuncha, 250 ta hikoya)ni o'z ichiga qamrab olgan lug'atdir.

Har ikki tilda ham tilning ichki yo'nalishi bilan birga chet tillari bilan ikki taraflama, uch taraflama qiyosiy o'rganilgan, lingvokulturologik, lingvistik va shu bilan birga poetik jihatdan chuqur tadqiqotlar olib borilganligining guvohi bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ш.Раҳматуллаев.Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати.Ўқитувчи.1978.
2. Türk dünyasında deyim bilimi çalışmaları.Kuanyshbek Kenzhalin.Ankara.2017.
3. Metin Yurtbaşı. "Sınıflandırılmış deyimler sözlüğü". İstanbul.2013.
4. Selim Gündüzalp. Kısa açıklamalı fıkralı atasözleri.2016.